

Лекція 3

ПОСТАРІННЯ НАСЕЛЕННЯ ЯК СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ ПРОЦЕС

- Постаріння населення як унікальне явище ХХ ст. і загальносвітовий процес.
- Демографія як складова соціальної геронтології: основні поняття і методи дослідження.
- Основні принципи соціально-демографічної політики ООН.
- Демографічна ситуація у Україні після розпаду СРСР і зміни політико-економічної ідеології країни. Основні характеристики становища населення старшого віку в Україні.
- Ставлення геронтологів і соціологів до самого явища «демографічна старість»: позитивне і негативне.

У середині 60-х рр. минулого століття відомий радянський геронтолог І. В. Давидовський писав: «Колись старість була просто весною життя, останнім її етапом, а хвороби старості — формою або способом смерті. Колись старі люди, інваліди, виснажені тривалою, часто непосильною працею, насолоджувалися відносним спокоєм у старості і вмирили, будучи своєрідним «відходом» людства. Як за біологічними, так і за соціальними показниками це саме були «відходи», тобто одряхлілі або вмираючі люди, органічно і соціально неповноцінні, які заслуговували лише співчуття. Цими старими людьми, не потрібними суспільству, заповнювалися богадільні, притулки, інтернати для престарілих. Медицина як певний компонент у громадському співчутті спостерігала, описувала симптоми минаючого життя, посилено лікувала».

Все змінилося в останні 50 років: завдяки економічним, медичним, науково-технічним, культурним та іншим прогресивним соціальним досягненням у повоєнні роки (після завершення Другої світової війни в 1945 р.) у всіх країнах світу, які досягли значного соціально-економічного благополуччя, виявилось абсолютно нове демографічне явище — ПОСТАРІННЯ НАСЕЛЕННЯ. Інше визначення цього явища —

демографічна старість, воно обумовлено збільшенням абсолютного і відносного числа літніх людей в загальній структурі населення.

Демографічна старість по своїй суті — прогресивний стан населення, так як вона можлива лише при наявності високого ступеня економічного і соціального розвитку суспільства. Однак процес постаріння населення прийняв такий стрімкий характер, що охопив країни, які розвиваються, і в яких соціально-економічна ситуація далека від благополучної. У зв'язку з цим практично у всіх країнах світу виникли такі соціальні, медичні, міжпоколінні проблеми, що світова спільнота вже не може не рахуватися з ними або ставитися до них легковажно.

Як відомо, власне цей феномен постаріння населення і з'явився спонукальним мотивом виділення соціального аспекту геронтології у самостійну суспільну науку в міру збільшення обсягу накопичених знань до такої міри, що одній людині, вченому або практикові, вже стало важко, а то і зовсім не під силу засвоїти всю інформацію, що стосується безпосередньо соціальних проблем старших поколінь. Поза всяким сумнівом в даний час великий перелік наукових дисциплін і галузей, які в тій чи іншій мірі займаються дослідженням різноманітних аспектів життєдіяльності літніх і старих людей. Соціальна геронтологія, акумулюючи результати, отримані іншими науками, систематизуючи і приводячи їх у певну систему, обрала основним об'єктом своїх досліджень літню людину в структурі суспільства і системі суспільних відносин, чітко визначивши мету і завдання дослідження, концентруючи увагу на вивченні державної соціально-геронтологічної політики та соціального захисту населення старшого віку.

Однією з найважливіших складових соціальної геронтології є **ДЕМОГРАФІЯ** — наука, що вивчає притаманними їй методами чисельність, територіальне розміщення і склад населення, їх зміни, причини і наслідки цих змін, взаємозв'язок соціально-економічних процесів і змін в населенні, яка розкриває закономірності відтворення населення.

НАСЕЛЕННЯ — це сукупність людей, що проживають в межах певної території: країни або її частини, групи країн, всього світу.

ВІДТВОРЕННЯ НАСЕЛЕННЯ — це процес постійного відновлення поколінь людей внаслідок трьох видів руху населення:

- природного (внаслідок взаємодії народжуваності та смертності);
- механічного, або міграції (внаслідок пересування людей між територіями);

— соціального (внаслідок переходів людей з одних соціальних груп до інших).

Для аналізу динамічних змін в населенні зазвичай використовується комплекс наступних показників:

— чисельність населення;

— щільність населення;

— вікова структура населення;

— статева структура населення;

— освітня структура населення;

— сімейна структура населення;

— етнічна структура населення.

ПРИРОДНИЙ РУХ НАСЕЛЕННЯ — *це узагальнений вираз сукупності народжень і смертей, що викликають зміну чисельності населення конкретної території.* Під впливом природного руху населення формується природний приріст (або зменшення населення), що представляє собою абсолютну величину різниці між числом народжених і кількістю померлих за певний період часу.

ПРИРОДНИЙ ПРИРІСТ НАСЕЛЕННЯ — це перевищення кількості народжених над кількістю померлих.

ПРИРОДНИЙ СПАД НАСЕЛЕННЯ — це перевищення числа померлих над числом народжених.

Людство серйозно стало замислюватися над процесом старіння населення в наприкінці 50-х років ХХ ст., коли в 1959 р. експерти відділу демографії ООН прийняли кордон в 65 років для вимірювання процесів демографічної старості. Цей вік використаний для позначення нижньої межі старості, тому що в країнах Західної Європи та у ряді інших країн основна маса населення у цьому віці йде на пенсію. Між тим науково доведених точних календарних дат настання старості до теперішнього часу не існує. Цікаво, що майже цей же вік (60 років) встановив німецький канцлер О. Бісмарк, першим затвердивши закон про пенсії у 1889 р. для людей похилого віку та осіб, що втратили годувальника.

Отже, виходячи з нижньої межі старості в 65 років, були визначені три рівні, які характеризують демографічну структуру населення:

— *молоде населення* — частка осіб у віці 65 років і старше в загальній структурі населення становить до 4%;

— *зріле населення* — частка осіб у віці 65 років і старше в загальній структурі населення становить від 4 до 7%;

— *старе населення* — частка осіб у віці 65 років і старше в загальній структурі населення становить понад 7%.

У ці ж роки були визначені дві моделі, що характеризують демографічні процеси на Землі.

1. **Модель «молодого населення»** — це райони з високою народжуваністю, високою смертністю, високим темпом природного приросту населення та низькою тривалістю життя.

2. **Модель «старого населення»** — це райони з низькою народжуваністю, низькою дитячою смертністю і високою тривалістю життя.

На початку 60-х рр. для соціалістичних країн Європи та СРСР, де основна маса населення йшла на пенсію в 60 років, нижньою границею старості став вважатися саме цей вік, а для визначення демографічної структури населення були використані 4 фази демографічної старості:

— *відсутність ознак демографічної старості («молоде населення»)* — частка осіб у віці 60 років і старше в загальній структурі населення становить менше 8%;

— *рання перехідна фаза демографічної старості* — частка осіб у віці 60 років і старше в загальній структурі населення становить від 8 до 10%;

— *пізня перехідна форма демографічної старості* — частка осіб у віці 60 років і старше в загальній структурі населення становить від 10 до 12%;

— *стан демографічної старості* — частка осіб у віці 60 років і старше становить у загальній структурі населення 12%.

Трохи пізніше було виділено *стан глибокої демографічної старості*: частка осіб у віці 60 років і старше в загальній структурі населення становить 15% і більше.

Найбільш простою в обчисленні демографічної старості є шкала англійського демографа Дж. Сандберга, який всю увагу зосереджує на двох крайніх вікових категоріях в загальній структурі населення: від 0 до 15 років; від 15 до 59 років; від 60 років і старше.

На думку Дж. Сандберга, якщо в першій групі населення (від 0 до 15 років) буде менше 30%, а в останній групі (від 60 років і старше) буде більше 15%, то таке населення слід вважати старим.

Основним показником демографічної старості, або постаріння населення є **народжуваність**, а **смертність** і **збільшення середньої тривалості життя** хоча і мають вплив, але у більшому ступені - ні свідчать про соціально-економічне благополуччя країни або нації.

В історичному ж аспекті перше місце у впливі на відтворення населення відводилося рівню смертності, тому що протягом багатьох століть зріст і спад населення визначалися в основному рівнем смертності, оскільки народжуваність була стабільною і повсюдно високою. Разом з тим так званий феномен історичної стабільності вікової компоненти смертності означає певне явище: старіння людини фактично завжди відбувалося однаково в різних регіонах планети і визначалася внутрішніми особливостями організму людини, а не характеристиками соціального середовища і способу життя. Лише у ХХ ст. відбулися суттєві зміни як в самому процесі старіння, так і в демографічній структурі населення.

В даний час рівень смертності визначається в основному чотирма групами факторів:

- *рівнем життя населення* (умови праці і побуту; рівень доходів; якість житлових умов; сфера обслуговування; якість продуктів харчування);
- *станом навколишнього середовища* (атмосфера, питна вода, ступінь їх забруднення);
- *якістю охорони здоров'я* (доступність якісної медичної допомоги, рівень забезпеченості медикаментами, причому тільки якісними, а не фальсифікатами);
- *санітарною культурою населення* (ставлення населення до свого здоров'я, дотримання гігієни праці та побуту, ступінь поширеності різних шкідливих звичок).

НАРОДЖУВАНІСТЬ є основною компонентою, що визначає природний рух населення. Зниження народжуваності — це характерна для більшості країн світу усталена тенденція за останні 40 років. Причини малодітності слід шукати у змінах взаємин сім'ї з виробництвом по мірі розвитку суспільного прогресу, в історичній зміні функції сім'ї та ролі дітей у ній.

Індустріалізація, розвиток промислової праці поза сім'єю з індивідуальною заробітною платою, незалежною від числа дітей і взагалі від наявності родини, призвели до відмирання виробничої функції сім'ї і разом з тим до відмирання функції дітей як працівників, трудових ресурсів сім'ї. Розвиток систем соціального страхування і забезпечення, громадських служб по догляду за старими людьми сприяло тому, що діти поступово стали втрачати цінність в якості реальної опори в старості. Отже, тенденція скорочення народжуваності аж до малодітності — не випадкове, не тимчасове явище, викликане життєвими труднощами, нестачею матеріальних благ, як це прийнято вважати, а є породженням суспільного прогресу і має об'єктивний історичний характер.

Проблема народжуваності полягає не в тому, що народжуваність знижується, а в тому, що знижується до дуже низького рівня, нижче необхідного для забезпечення відтворення населення. Суспільство і держава саме тому не повинні відсторонюватися від проблем демографічного розвитку своєї країни, а уряди повинні приймати особливі заходи по стабілізації процесів народжуваності і смертності, здійснюючи цілеспрямовану демографічну політику.

Природний приріст населення служить найбільш загальною характеристикою зростання населення. Сам по собі природний приріст населення не завжди відображає демографічну обстановку в суспільстві, так як одні і ті ж розміри приросту можуть бути отримані при різних показниках народжуваності і смертності. Високий природний приріст розглядається як сприятливе демографічне явище тільки при низькій смертності. Високий природний приріст населення при високій смертності характеризує несприятливе становище з відтворенням населення, незважаючи на відносно високий показник народжуваності. Низький приріст населення при високій смертності вказує на дуже несприятливу демографічну ситуацію.

Негативний природний приріст населення у всіх випадках свідчить про явне неблагополуччя в суспільстві. Негативний природний приріст населення розглядається як протиприродний спад населення.

По відношенню до економіки країни населення виступає одночасно як виробник і як споживач матеріальних благ, в результаті чого такий двосторонній зв'язок обумовлює складність взаємовідносин населення і економіки. Демографічні процеси тісно пов'язані з соціально-економічним розвитком суспільства в цілому. БЕЗКОНФЛІКТНИЙ ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК можливий лише за умови стабільного розвитку суспільства.

НОРМАЛЬНИМ вважається такий демографічний розвиток, який не може призвести в перспективі до появи і наростання депопуляційних явищ і порушення статевовікової структури населення.

Важливим є уявлення про те, що демографічне старіння на відміну від старіння окремої людини — явище зворотне і повністю залежить від соціально-економічної політики держави.

«ОМОЛОДЖЕННЯ» населення може наступити тільки при зростанні народжуваності, коли в структурі населення постійно буде збільшуватися як частка дітей до 15-річного віку, так і частка працездатного населення, при умові постійного підвищення добробуту загальної маси населення, підвищення доступності та якості медичного обслуговування, розширення переліку різноманітних соціальних послуг і благ, зниження смертності, викликаной неприродними причинами.

ДЕМОГРАФІЧНА СТАРІСТЬ вважається рухомою, якщо число осіб від 60 років і старше становить у загальній структурі населення від 12 до 14%. Держава при такому співвідношенні зобов'язана розробляти термінові заходи, спрямовані на підвищення народжуваності і на загальний добробут населення.

ДЕМОГРАФІЧНА СТАРІСТЬ вважається стабільною, якщо число осіб у віці 60 років і старше в загальній структурі населення становить від 15 до 19%.

НУЛЬОВИЙ РІСТ НАСЕЛЕННЯ свідчить про стабілізацію розвитку населення: кількість народжень дорівнює кількості смертей.

ЗВУЖЕНЕ ВІДТВОРЕННЯ НАСЕЛЕННЯ: кількість народжень недостатньо для повного заміщення батьківського покоління.

ДЕПОПУЛЯЦІЯ — це природний спад населення, а коефіцієнт депопуляції — перевищення абсолютних показників смертності над рівнем народжуваності. Самою грізною ознакою демографічного старіння є СЕНИЛЬНА ДЕПОПУЛЯЦІЯ (стареча, від латинського *senium* — старість),

яка спостерігається при більш 20% осіб від 60 років і старше в загальній структурі населення.

ДЕМОГРАФІЧНА ПОЛІТИКА — це сукупність мій та заходів з надання певного впливу на перебіг демографічних процесів у бажаному для суспільства напрямку. Заходи демографічної політики можна розділити на три групи:

- економічні (грошові допомоги на дітей; визначення віку і стажу для нарахування пенсії жінці-матері);
- адміністративно-юридичні (визначення мінімального віку нареченої і нареченого при вступі в шлюб, визначення майнових прав матері і дітей у випадку розлучення тощо);
- соціально-психологічні (виховні), спрямовані на формування демографічних ідеалів, які відповідають інтересам демографічного розвитку країни.

Заходи щодо оптимізації демографічного розвитку можуть дати позитивний результат лише в тому випадку, якщо буде успішно досягнута основна мета соціально-економічної політики держави — підвищення добробуту народу.

ІНДЕКС ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ («індекс щастя») розраховується на основі трьох компонентів:

- середня тривалість життя в момент народження (майбутня тривалість життя);
- система освіти;
- валовий внутрішній продукт (ВВП) країни на душу населення.

СЕРЕДНЯ ТРИВАЛІСТЬ ЖИТТЯ відображає стан системи охорони здоров'я, доступність медичної допомоги та ліків, якість харчування, стан навколишнього середовища, дитячу смертність, епідеміологічну обстановку і ряд інших показників.

СИСТЕМА ОСВІТИ оцінюється за рівнем грамотності та кількістю громадян, охоплених різними формами навчання від початкових шкіл до вищих навчальних закладів.

РОЗМІР ВВП на душу населення свідчить про рівень життя і дає уявлення про матеріальну базу для підтримання на належному рівні двох перших показників.

Розмір ВВП на душу населення повністю залежить від того, як розподіляється суспільне багатство в тій чи іншій країні.

Згідно з доповіддю ООН про розвиток людського потенціалу (липень 2003 року), серед 175 країн, для яких був розрахований індекс людського розвитку, були виділені 3 групи:

- країни з високим індексом людського розвитку — 55 країн;
- країни з середнім індексом розвитку — 86 країн (в цьому ряду Україна займає 63-є місце);
- країни з низьким індексом людського розвитку — 34 країни.

КОЕФІЦІЄНТ ДЖІНІ — *це узагальнюючий показник, що демонструє ступінь зрівняльності в розподілі доходів серед населення країни.* Коефіцієнт, рівний 0, що означає ідеальну рівність в розподілі доходів; коефіцієнт, рівний 100, говорить про абсолютну нерівність. Коефіцієнт Джині для України становить 45,6; для США — 40,8. Найкращий показник у Норвегії — 25,8. Але особливий інтерес представляє той факт, що (якщо не брати до уваги бідні країни Африки) найвищий коефіцієнт Джині, тобто найбільша соціальна нерівність, виявляється в країнах з яскраво вираженою ліберальною ринковою економікою.

В останні десятиліття все частіше з'являються повідомлення про те, що нібито планеті загрожує катастрофічне перенаселення і цьому потрібно максимально перешкодити. Загальновідомо, що згідно з Глобальним стратегічним звітом Сайруса Венса, підписаним у свій час ще президентом США Д. Картером від імені уряду США, населення планети повинне було бути скорочено в цілому на 3 млрд чоловік до 2000 р. Ідеологами такого «оксамитового геноциду» з'явилися США і економічно благополучні країни Західної Європи, по суті відродили теорії Т. Мальтуса (1766-1834) і М. Зінгера про перенаселення планети, які пропонували різні способи регулювання населення.

По Т. Мальтусу, чисельність населення планети зростає в геометричній прогресії, тоді як засоби для існування — в арифметичній, тому цілком природно існування бідності, безробіття, низької заробітної плати працівникам, а доцільність благодійності, соціальних реформ, розвитку

медицини видаються сумнівними. Мальтус одним з перших підняв питання про необхідність проводити політику стримування високої народжуваності, особливо серед бідних верств населення. Серед превентивних заходів обмеження народжуваності він виділяв:

— «руйнівні» (війни, голод, епідемії, переселення асоціальних груп населення в колонії);

— «попереджувальні» (різні заходи планування сім'ї, пізніший вступ у шлюб і т. п.).

М. Зінгер свою увагу зосередила на народжуваності, створивши в 1921 р. в США «Лігу контролю над народжуваністю» (в даний час — Міжнародна федерація планування сім'ї — МФПС) і опублікувавши проект закону, покликаного «зупинити перевиробництво дітей», за яким дозволялося «бути батьками» тільки людям матеріально забезпеченим з необхідною освітою і відсутністю спадкових хвороб.

Демографічні прогнози, здійснювані ООН протягом останніх десятиліть, з постійністю свідчать про те, що до 2025 р. питома вага населення у віці 65 років і старше складе майже десяту частину загальної чисельності людства, а в 22 розвинених країнах ця частка перевищить 17%. За 75 років, починаючи з 1950 р., частка літніх і старих людей збільшиться в 2 рази з 5,1 до 9,7%. Потрібно відзначити, що стурбованість соціальними наслідками, які виявилися при перших ознаках постаріння населення, знайшлися в урядах країн Західної Європи вже з 60-х рр. минулого століття, а до початку 80-х рр. цього ж століття ознаки стурбованості стали помічатися практично у всіх країнах світу.

У 1982 р. у Відні відбулася I Всесвітня асамблея ООН по проблемам старіння. Саме на цій асамблеї вперше було визнано, що процес постаріння населення має глобальний характер і є однією з першочергових проблем людства, причому для економічно благополучних країн ця проблема була в центрі всіх виступів і обговорень. У прийнятій асамблеєю Міжнародному плані дій з питань старіння були розроблені рекомендації в шести областях:

— охорона здоров'я та харчування;

- захист літніх людей як споживачів;
- житло та навколишнє середовище;
- соціальне забезпечення;
- забезпечення доходів та зайнятість;
- освіта.

У цих напрямках повинно було працювати людство, щоб життя літніх людей стало краще і комфортніше, з одного боку, а з іншого — ці напрямки повинні були служити координатами в соціально-геронтологічній політиці урядів різних країн. Але, на жаль, основною перешкодою в здійсненні цих рекомендацій для багатьох країн стала відсутність фінансування. У ряді країн, особливо країн, які розвиваються, економічні труднощі, збройні конфлікти стримували виділення коштів на розв'язання проблем старіння. Багато країн зіткнулися з проблемою нестачі державного персоналу (медики, соціальні працівники, психологи, управлінці, юристи), підготовленого до роботи з літніми людьми і який розбирається в їх проблемах. Однак можна з повною впевненістю стверджувати, що після асамблеї інтерес до старих людей значно зріс, а найголовніше, була визнана необхідність розробки державної соціальної політики щодо представників старшого покоління.

За 20 років (1982 -2002) у більшості країн був досягнутий певний прогрес у розвитку національної інфраструктури, пов'язаної з проблемою старіння, поліпшення охорони здоров'я та житлових умов, фінансове забезпечення літніх людей, а також їх участі в житті суспільства. Само собою зрозуміло, що в різних країнах рівень цих досягнень був різним: чим багатше була країна, тим кращі умови життя створювалися для старих людей. Разом з тим повсюди були введені в дію закони, програми і проекти, що стосуються підвищення добробуту старих людей. Безсумнівним успіхом можна вважати і той факт, що після I Всесвітньої асамблеї з проблем старіння у багатьох університетах, інститутах і середніх учбових закладах було введено вивчення геронтології, розширилося коло досліджень з проблем старіння і спеціально соціальних.

Генеральна Асамблея ООН (резолюція 46/91 від 16 грудня 1991 р.) рекомендувала урядам всіх країн включити в свої національні програми Принципи Організації Об'єднаних Націй щодо літніх людей:

- незалежність;

- участь;
- догляд;
- реалізація внутрішнього потенціалу;
- гідність.

У багатьох країнах були засновані національні 74 дні літніх людей. Кульмінацією уваги і турботи про старше покоління стало проведення Міжнародного року людей похилого (1999). Генеральний секретар ООН Кофі Аннан, виступаючи на його відкритті, підкреслив: «Ми знаходимося в розпалі мовчазної революції, яка виходить далеко за рамки демографії, надаючи важливий вплив на економічні, соціальні, культурні, психологічні і духовні сторони життя».

8-12 квітня 2002 р. в Мадриді була проведена II Всесвітня асамблея з питань старіння, яка підвела підсумки минулих двох десятиліть, коли постаріння населення було визнано глобальною соціально-демографічною проблемою, яка торкнулась весь світ у всіх аспектах його існування:

- традиційно-національному;
- фінансово-економічному;
- політичному;
- морально-етичному.

Відкриваючи II Всесвітню асамблею генеральний секретар ООН Кофі Аннан сказав: «Ми зібралися сьогодні, щоб віддати належне літнім людям і виробити стратегію, що дає їм можливість вести надійне і гідне життя, яке вони заслуговують... за минулі 20 років світ змінився до невпізнання... старіння більше не є просто «одним з першорядних проблем», а стає переважною в XXI в.... але незмінною залишилася загальна основна мета — створити товариство для людей всіх віків». Учасники асамблеї одноставно визнали, що за минулі 20 років більшість країн досягла значного прогресу в розробці і здійсненні національної політики і програм, у тому числі в таких областях, як охорона здоров'я та фінансова захищеність літніх людей, але тим не менш, проблеми залишаються, і дуже серйозні.

У першу чергу це стосується зміненого характеру постаріння населення. Якщо ще 20 років тому більшість літніх і старих людей проживало в розвинених країнах, то тепер це явище торкнулося

безпосередньо країн, причому в них старіння населення буде відбуватися стрімкими темпами. Так, якщо для країн Західної Європи потрібно було трохи більше 100 років, щоб у ХХ ст. чисельність населення похилого віку подвоїлася, то для деяких країн у ХХІ ст. для цього достатньо всього 25 років, а то й менше.

Останні демографічні дані, представлені на II Всесвітньої асамблеї з проблем старіння, свідчать про те, що в даний час світ переживає демографічну трансформацію: сьогодні кожен 10-й людина в світі — у віці 65 років і старше, це — 629 млн осіб. За прогнозами, до 2050 р. вже кожен 5-а людина буде в цьому віці, до цього ж часу вперше в історії людства кількість людей у віці 65 років і старше перевищить число дітей у віці до 15 років.

Старіння населення — це незворотний глобальний процес, а демографи визначили його як феномен ХХ ст., заявляючи, що світ вступив у «вік літніх».

У ХХ ст. сталося безпрецедентне збільшення тривалості життя людини. За останні 50 років передбачувана тривалість життя збільшилася у всьому світі майже на 20 років і досягла 66 років завдяки досягненням медицини та соціальних технологій. В загальній структурі населення все більше стає осіб у віці 80 років і старше: так, у країнах Європейського Союзу за період з 1960 р. по 1990 р. число людей похилого віку у віці 80 років і старше збільшилася з 5 млн осіб до 12 млн. Це явище вчені вже назвали «прорив у довголіття», особи старше 85 років в країнах ЄС перевищують 20%, саме літнє населення старіє.

Змінюється і статевовікова структура населення похилого віку, все більше переважають старі жінки. У країнах ЄС на 10 жінок від 65 років і старше припадає 6 чоловіків, а різниця в тривалості життя між статями досягає 7,5 років. За всіма прогнозами в усьому світі постаріння населення залишається стабільним і надалі буде збільшуватися чисельність населення у віці 60 років і старше (особливо осіб від 80 років і старше), при цьому серед них будуть переважати жінки.

Експерти ООН наголошують, що швидке старіння населення впливає практично на всі сфери діяльності будь-якої держави, і перш всього на охорону здоров'я, зайнятість, ринок робочої сили, соціальні заходи захисту і економічне зростання. Збільшення тривалості життя буде мати глибокі наслідки для якості життя і пов'язаних з постарінням населення питань

здоров'я та соціальної інтеграції, положення жінок і розширення підтримки та безпеки протягом довгого життя.

Але найважливішим у ряді численних проблем, пов'язаних з постарінням населення, є демографічний показник, яким в даний час влада вже відверто залякують все населення.

ДЕМОГРАФІЧНЕ НАВАНТАЖЕННЯ — *відношення числа непрацездатного населення на 1000 осіб працездатного населення.* Цей показник є узагальненим кількісним навантаженням на суспільство, тобто на економіку. Непрацездатне населення — це всі групи (діти, інваліди, пенсіонери), які не займаються трудовою діяльністю, у зв'язку з чим деякі автори визначають демографічне навантаження як коефіцієнт утриманства, а окремі представники влади навіть пропонують відмовитися від цього демографічного показника, щоб «не ображати літніх і старих людей».

Зазвичай, привертаючи увагу до демографічного навантаження, намагаються підкреслити, що в результаті постаріння населення і збільшення пенсіонерів по старості на працездатне населення лягає непомірний тягар утримувати цих людей похилого віку (тобто своїх дідів, батьків), відраховуючи все збільшувальні внески в пенсійні фонди. У найвищих, у тому числі і наукових, сферах протягом десятків років обговорюється питання про те, чи зможе економіка всіх країн витримати зростаючу кількість пенсіонерів, в той час як вже в найближчій перспективі наступні покоління будуть такими ж по чисельності або навіть менше і їх можливості забезпечити своїх попередників життєвими благами скоротяться. Багато фахівців пов'язують постаріння населення з падінням економічного потенціалу, яке виражається у зростанні оподаткування працюючого населення, в спаді і стагнації продуктивної праці, зростаючої потреби літніх громадян у підтримці з боку держави.

Саме цьому питанню було приділено особливу увагу на II Всесвітній асамблеї ООН з питань старіння з акцентом на фінансово-економічному становищі представників старших поколінь. Було визнано, що навіть у багатьох економічно благополучних країнах зникає концепція надійного існування «від колиски до могили». «...В цілому в більшості західних країн політика соціального благоденства виявилася останнім часом в стані кризи... Криза зумовлена відсутністю необхідних фінансових коштів, розширенням прірви між потребами реалізації соціальних програм та наявними фінансовими можливостями. Різні програми соціального благоденства... стали занадто дорогі... результати здійснення різних програм здаються... не

дуже переконливими й ефективними, бо вони не ведуть до швидкого вирішення проблем: продовжує існувати злидні, злочинність і хвилювання в містах, літні виявляються все більш ізольованими в суспільстві, діти як і раніше піддаються насильству і т. д. Тому знижується рівень підтримки соціальних програм в цілому і податків зокрема». Катастрофічно зменшується чисельність працюючого населення означає, що літні люди ще більше ризикують залишитися без належних пенсій, медичного та соціального обслуговування. Таке становище особливо актуально для країн, що розвиваються, і країн з перехідним економічним курсом, в яких «становище літніх людей посилюється економічними труднощами, які ці країни зазнають, та до того ж переживають жорстокі міжнаціональні конфлікти, а війни, економічна криза, бідність і недоїдання призводять до передчасного старіння і смертності населення».

Учасники асамблеї прийняли рішення про необхідність включення питання старіння в загальний контекст боротьби з убогістю і висунули тезу про неперушні істини — розуміння того, що старіння населення пов'язано не стільки з питанням соціального забезпечення, скільки з вирішенням завдань розвитку і економічною політикою держави.

До 1990 р. в Україні (як і загалом в СРСР) старіння населення було обумовлене тими ж факторами, які характерні і для більшості економічно благополучних країн:

- гуманізація суспільних відносин;
- зростання освітнього і культурного рівня населення;
- підвищення добробуту основної маси населення;
- підвищення доступності та якості медичної допомоги та інших соціальних послуг і благ;
- зниження смертності, викликані неперодними причинами;
- зниження народжуваності.

В 1991 р. в СРСР проживало 288 млн осіб, а в США — 247 млн осіб.

Заради об'єктивності слід визнати, що і в СРСР смертність населення внаслідок неперодних причин (виробничих і побутових травм, пияцтва, наркоманії, кримінальної ситуації) була відносно високою, але при цьому

спостерігалася виражена тенденція до поступового її зниження. Різкий спад, який перекреслив стабілізацію демографічного розвитку на рубежі 70-х і 80-х рр., настав ще в 1988 році, коли стали збільшуватися показники смертності. Кількість померлих у 1990 р. порівняно з 1987 р. було більше на 100 000 осіб, а показник природного приросту населення знизився з 6,7 на 1000 осіб до 2,2. І все-таки до 1992 р. тривалість життя залишалася на рівні кінця 80-х рр., тобто в середньому для чоловіків і жінок приблизно 70 років, коливалася в межах 64 років для чоловіків і 74 роки для жінок. У першій половині 90-х зростання смертності торкнулося всіх вікових груп населення старше 5 років.

На думку вітчизняних вчених, нормальний демографічний розвиток країни було перерване, і в Україні встановився тип відтворення населення, характерний для воюючих країн:

- надвисока смертність;
- наднизька народжуваність.

З 1992 р. з моменту лібералізації цін і різкого погіршення рівня життя населення, відбулося стрибкоподібне збільшення числа померлих і настільки ж стрибкоподібне скорочення середньої тривалості життя. Коефіцієнт депопуляції зріс з 1,1 до

1992 р. до 2,0 в 2000 р. Ліга боротьби з депопуляцією, організована відомими Українськими вченими у 2001 р., категорична у своєму твердженні, що демографічна ситуація в сучасній Україні представляє собою надзвичайну, екстраординарну небезпеку, що вимагає кардинальних мобілізаційних заходів. Але найбільш тривожним виявилось те, що за період з 1992 по 1998 р. число дітей до 16 років скоротилася на 3,3 млн осіб, а жінок дитородного віку — на 1,1 млн. Ще більш прикрий є факт визнання з 1993 р. новонароджених плодів з критично низькою вагою, які раніше не враховувалися як живі. Показник сумарної народжуваності в країні не перевищує 124 проти 215, необхідних для простого чисельного заміщення поколінь батьків їх дітьми. Дитяча смертність в 3 — 4 рази вище, ніж в економічно благополучних країнах; 15 дітей із 100 новонароджених потребують реанімації відразу після народження. В 75 регіонах України (всього 88 з 2003 р.) смертність перевищує народжуваність, а в 44 регіонах чисельність населення старшого віку (60 років і старше) перевищує чисельність дітей у віці до 14 років. Але особливу тривогу викликає ще один демографічний показник, який практично не обговорюється в широкій пресі, а саме: в даний час на кожну тисячу новонароджених припадає 17 дітей-

олігофренів, що свідчить про іншу демографічну катастрофу. Відомо, що при наявності 18 дітей-олігофренів на 1000 населення мова вже йде про досить швидке зникнення нації.

Між тим, чисельність населення має для України геополітичне значення у зв'язку з просторістю її територій. Щільність населення (кількість людей на 1 км²) в Україні втричі нижче, ніж у США; на 14 разів нижче, ніж в Китаї; в 17 разів нижче, ніж у Західній Європі, і в 38 разів нижче, ніж в Японії. Для України проглядається несприятлива демографо-економічна тенденція: в 1992 р. її населення становило 149 млн чоловік, а в 2000 році — 144,5 млн осіб. У цьому контексті заслуговує уваги, досить цікава позиція Генерального секретаря ООН Кофі Аннана, який у своїй доповіді «Світові демографічні тенденції» рекомендує Україні до 2050 р. скоротити своє населення до 121 млн осіб, зайнявши тим самим перше місце в світі по зменшенню населення. Ще більш шокуючи сприймається рада того ж Кофі Аннана США збільшити населення до 349 млн осіб, що означає приріст населення на 75 000 чоловік.

Співвідношення населення України і США в даний час складає 147 млн осіб (за даними загального перепису населення 2003 р.) в Україні до 247 млн осіб у США. На цьому тлі вже фантазмагоричною представляється позиція Уряду України, озвучена віце-прем'єром по соціальній сфері на ХІХ спеціальної сесії ООН з народонаселення в Нью-Йорку (30 червня — 2 липня 1998 р.). Виявляється, Уряд України очікує скорочення чисельності населення країни до 2015 р. до 138 млн осіб. Більше того, воно запевняє якусь міжнародну громадськість», що «Україна повністю віддана духу і цілям Каїрській конференції... і держава докорінно скоригувала свої підходи до вирішення демографо-екологічних проблем». Тут не зайвим буде нагадування про те, що Каїрська конференція (1994) настійно рекомендувала країнам, що розвиваються, до яких віднесли і Україну, «в ім'я поліпшення якості життя забезпечити більш повільні темпи приросту населення». В цьому можна не сумніватися, якщо врахувати, що лише за останній 5-річчя країна втратила 4 млн чоловіків у віці від 20 до 45 років; насильницькою смертю загинуло чоловіків в 20 разів, а жінок у 19 разів більше, ніж у країнах Європейського союзу. Епідемія самогубств накрила всі вікові групи і практично всі верстви населення України. ЗМІ ж посилено експлуатує парадигму, що зростання числа самогубств спостерігається лише у стабільному благополучному суспільстві. Отже, за твердженням апологетів даної парадигми, Україна, займає 2-е місце в світі за кількістю самогубств, є найбільш благополучною і стабільною країною, в якій 2 тис. дітей у віці до

14 років щорічно закінчують життя самогубством, не кажучи вже про літніх і старих людей.

Особливу тривогу викликає катастрофічне зниження народжуваності в Україні. У 60-х рр. минулого століття спостерігалось зниження народжуваності як наслідок постіндустріального зростання, коли спостерігався масовий перехід від сільського способу життя великої родини до міського, але й тоді зберігався стабільний приріст населення на рівні близько 5 чоловік на 1000 на рік, тобто близько 700 тис. новонароджених. З урахуванням озвученої позиції Уряду України можна говорити про те, що «нам запрограмоване вимирання, і воно йде за типом геноциду», переважно Українського народу. Інші малі народи, що проживають по окраїнах України, виявляють бум народжуваності: вони краще само організуються перед небезпекою зникнути з лиця Землі. В цьому відношенні феноменальним видається збільшення населення Чечні до 1 млн людей за останнє десятиліття в умовах безперервної війни і великої міграції жителів цієї автономної республіки в інші регіони України, а також за межі країни.

Тому цілком серйозні побоювання вчених, що депопуляція до середини ХХІ ст. призведе до зменшення населення України до 50 млн осіб і країна не здатна буде утримувати свої історичні й державні території.

Дитяча смертність у Україні складає 18 померлих на 1000 народжених, у той час як у США вона становить 7 померлих на 1000 народжених, ідеальним вважається світовий показник, рівний 3 померлих на 1000 народжених. Саме на цьому трагічному тлі спостерігається виражене постаріння населення України.

З 2002 р. намітилося збільшення народжуваності, яке слід розцінювати як результат останньої спроби СРСР поліпшити демографічну ситуацію на початку 80-х рр. минулого століття. Тоді ж практично в останній раз були зроблені реальні стимули для народжуваності: тривалі, частково оплачувані післяпологові відпустки, значні допомоги при народженні кожної дитини, будівництво дитячих установ і т. п. Але навіть тоді лише на зовсім короткий час був досягнутий рівень простого відтворення населення. Теперішній сплеск народжуваності навряд чи зможе зупинити депопуляційні процеси.

В літературі описані три сценарії старіння України:

- швидке старіння;
- ймовірне старіння;

— повільне старіння.

До 1995 р., на думку авторів, демографічна ситуація характеризувалася як помірна, а до 2025 р. буде повністю реалізований сценарій швидкого старіння, при якому середній вік становитиме 57 років, а чисельність пенсіонерів зросте до 75 млн осіб і становитиме 55% від усього населення.

* * *

В Україні «громадяни старшого покоління», або «старше покоління» — це особи, які досягли пенсійного віку:

— жінки від 55 років і старше;

— чоловіки від 60 років і старше.

У 2000 р. було 30,2 млн осіб старше працездатного віку, з них майже 25 млн осіб у віці 60 років і старше. За період з 1990 по 2000 р. чисельність літніх людей зросла на 2,5 млн чоловік. Щорічна загальна чисельність пенсіонерів, в тому числі і за віком, збільшується на 600 — 700 тис. чоловік. У 2000 р. вперше частка осіб пенсійного віку перевищила частку дітей до 15 років.

Всі прогнози вказують на те, що в подальшому це перевищення буде зростати. В даний час частка осіб старше працездатного віку в загальній структурі населення становить 20,7%, з яких:

— особи у віці 60 років і старше — 18,5%;

— 65 років і старше — 12,5%;

— 75 років і старше — 4,1%;

— 80 років і старше — 2%;

— 85 років і старше — 1%.

Дивно, але спостерігається збільшення довгожителів у віці 100 років і старше. Так, у 1998 р. їх було 8070 людина, а вже в 2000 р. налічувалося 15 577 чоловік. Таке довголіття при високому рівні зниження середньої тривалості життя всього населення — абсолютно нове явище, і практично залишаються невивченими його наслідки. У свою чергу, переважна більшість літніх і старих людей в сучасній Україні проживає в містах, проте старіння населення більш виражено серед сільських жителів — 29,9%, а серед міських — 19,9%.

За прогнозами, зробленими на початку 90-х рр. минулого століття, до 2005 р. очікується зниження тривалості життя до 59,1 року: для чоловіків — 53,6 років, а для жінок — 65,2 року. В структурі населення за статтю буде спостерігатися невелике, але, на жаль, постійне скорочення частки чоловіків до 46,7% у 2005 р. До цього часу чоловіків в Україні стане на 2,7 млн осіб менше, а жінок — на 2,4 млн У 1996 р. 1132 жінки припадало на 1000 чоловіків, а в 2005 р. очікується, що жінок вже буде 1140 осіб. Серед осіб у віці 60 років і старше частка чоловіків становить 34,6%, а частка жінок — 65,4%.

В даний час наша країна посідає 135-е місце за середньою тривалістю життя чоловіків і 100-е місце для жінок; 125-е місце за майбутньою тривалістю життя і 198-е місце за коефіцієнтом природного приросту населення в світі. Згідно з прогнозами, до 2016 р. вікова структура населення зазнає істотні зміни, низька народжуваність і зростання очікуваної тривалості життя приведуть до збільшення частки осіб старшого віку в загальній структурі населення до 24,8%, що практично свідчить про очікувану і заплановану сенільну депопуляцію населення України.

Вже ні для кого не секрет, що саме перманентна соціально-економічна криза призвела до збільшення смертності населення, головним чином працездатного. Бідність, безробіття, техногенні катастрофи, алкоголізація населення, наркоманія, загибель військовослужбовців у так званих «гарячих точках», внаслідок терористичних актів, замовні та побутові вбивства призвели до того, що майже 30% чоловіків не доживають до пенсійного віку в 60 років. Міжнародні норми, згідно з якими старість настає після досягнення 75-річного віку, для більшості нашого населення є над оптимістичними і недосяжними межами.

В даний час середня тривалість життя чоловіків в Україні становить 59,8 років і 72,2 року для жінок, тобто віково-статєва різниця в тривалості життя сягає понад 12 років, що абсолютно ненормально. В країні виникло унікальне явище — над смертність, викликана масовим зубожінням, цивільними та етнічними конфліктами, різким зростанням захворюваності. Число померлих в 1999 р. на 151,6 тис. (7,6%) більше, ніж у 1998 р. На 40% зросла смертність серед молоді у віці 15-19 років. Якщо така демографічна ситуація буде зберігатися, то лише 54% нинішніх 16-літніх юнаків доживуть до 60 років, тобто менше, ніж у Україні 100 років тому, коли до 60 років доживали 56%.

На думку багатьох вчених, «демографічні зміни, що відбулися в країні, а також зміни в соціально-економічних відносинах у суспільстві негативно позначилися на демографічній тенденції майбутнього. Відсутність соціальних гарантій, розшарування населення за рівнем доходів, прагнення людей до отримання більш високих доходів, коли доводиться жертвувати іншими цінностями, такими як сім'я, діти, передбачають зростання негативних тенденцій у демографічних процесах. Падіння рівня життя, погіршення здоров'я та накопичення хронічних хворих від покоління до покоління при втраті соціального контролю над смертністю може призвести до подальшого зниження тривалості життя». Вчені приходять до висновку, що «в той час як природний спад населення досить поширений в світі, в Україні він супроводжується кризовими проявами в усіх областях суспільного розвитку. Відомі для інших країн механізми компенсації втрат населення (імміграція та культурна адаптація в розвинених країнах) майже непридатні в Україні... Теорія катастрофізму найбільшою мірою визначає майбутнє України».

Демографічна ситуація в країні справді прийняла катастрофічний характер, умовчувати або не помічати її стає прямим злочином проти безпеки країни. Це був змушений визнати президент, який у своєму посланні Федеральним Зборам (2000 р.) все-таки не наважився прилюдно зізнатися, що демографічна криза — особливо наочний негативний результат всієї пострадянської демографічної політики уряду. Наша країна стрімко старіє, хоча офіційні влади, як і раніше, намагаються переконати громадськість, що «старіння населення Україні ще не зайшло так далеко, як в деяких інших країнах», що «населення України можна охарактеризувати як «зріле», що «в період до 2006 р. старіння населення не зупиниться, а буде протікати непомітно». Аргументами для такого заспокоєння слугують прогнози щодо того, що до 2006 р. піде з життя значна частина старшого покоління, особливо потерпілого у Велику Вітчизняну війну (1941 — 1945), яке винесло всі її тяготи і врятувало нашу країну. « В пенсійний вік вступають нечисленні покоління людей, народжених у воєнні і перші післявоєнні роки. Поповнення старших вікових груп буде менше природного відтоку з них», тобто люди похилого віку будуть вмирати частіше, а осіб, які досягають пенсійного віку, буде все менше.

Цікаво, що саме Міністерство праці та соціального розвитку (2001) давало досить невтішні прогнози:

— демографічні процеси, що стосуються життєдіяльності громадян старшого покоління, володіють значною стійкістю, і управлінські дії в цій сфері з метою вплинути на несприятливі тенденції і домогтися позитивних змін вимагають масштабних заходів економічного, соціального, організаційного характеру;

— демографічне старіння суспільства буде тривати у найближчому майбутньому, що пред'являє серйозні вимоги до систем пенсійного забезпечення та соціального обслуговування, всього життєустрою соціуму, який все більше буде складатися з старіючих людей;

— збільшення тривалості життя громадян старшого покоління приведе до того, що чисельність осіб старечого віку, довгожителів стане масовою.

В даний час абсолютно ясно, що єдина соціально-демографічна група літніх стає все більш складною, складається не тільки з людей різного віку, а й різних поколінь. Тому соціальна політика, вся діяльність держави в інтересах літніх людей повинна передбачати вивчення та врахування цієї специфіки, диференціацію заходів соціальної підтримки в залежності від потреб і можливостей самих осіб старшого віку.

* * *

Підводячи підсумки проведеного аналізу феноменального явища ХХ — ХХІ ст. — старіння населення, не можна залишити без уваги й іншу точку зору, а саме позитивне сприйняття даного феномену, який ряд вчених вважають «найбільшим тріумфом нашої цивілізації». Один з найвідоміших геронтологів А. Комфорт (1951) свого часу переконував світове співтовариство змінити думку щодо людей похилого віку, нібито з 65 років людина стає непотрібною, а демограф Ф. Нотестейн вважав страх перед демографічним старінням негативним і абсурдним. У спеціальній літературі все частіше висловлюється думка, що саме по собі збільшення літніх і старих людей в загальній структурі населення не веде автоматично до погіршення їх положення та негативного впливу на економіку. Підтвердженням цієї думки служить Швеція, в якій, як відомо, літні люди у віці 65 років і старше складають 17% — найвищий відсоток у країнах Європейського союзу. І тим не менше в цій країні становище літніх людей одне з кращих в порівнянні з іншими країнами, більш того, немає особливо серйозної стурбованості впливом старіння населення на економіку. Протягом кількох десятиліть Швеція проводила заходи щодо поліпшення становища груп населення з низькими доходами, в тому числі і пенсіонерів, політику вирівнювання

доходів. Індекс Джині у 2001 р. становив у Швеції 25,0, тому майнові контрасти в цій країні не настільки жахливо великі, як у сучасній Україні.

Іспанський вчений М. Сагрера, заперечуючи негативні наслідки постаріння населення, об'єктивно доводить, що саме самі «старі» нації в світі є лідерами технічного, соціального і культурного прогресу людства. На його переконання, ці нації зовсім не стали безпорадними, навпаки, вони змужніли і дали світові те, що не можуть дати молоді» нації. Вчений пропонує класифікувати всі країни світу за такими чотирма групами, використовуючи їх вікову структуру:

— країни, в яких частка населення у віці 65 років і старше становить до 10%, знаходяться в дитячому віці;

— країни, в яких частка населення у віці 65 років і старше становить 10-15%, знаходяться у підлітковому віці;

— країни, в яких частка населення у віці 65 років і старше становить від 15 до 20%, знаходяться в зрілому віці і вікова структура населення в них збалансована;

— країни, в яких частка населення у віці 65 років і старше перевищує 20%, є старіючими. М. Сагрера переконаний, що старіння населення може бути негативним тільки:

— при війні, на якій гине багато молоді;

— при значній еміграції населення молодих вікових груп;

— при високій смертності в неблагополучному суспільстві від виробничих травм та на транспорті;

— при дуже різкому і тривалому спаді народжуваності. Існує ще одна точка зору на депопуляцію населення та його постаріння, а саме що справа просто в різних віках державних етносів. Л. Н. Гумільов розробив теорію, згідно з якою в початкових фазах життя етносу чисельність населення зростає дуже швидко, а потім за старіння нації (етносу) це зростання сповільнюється, поки не досягне свого піку, а потім йде зворотний процес. Так, в даний час етносу Європи понад 1200 років, він знаходиться в кінці інерційної фази з загрозою переходу в обструкцію, тому можливості його зростання практично вичерпано. Українському етносу 700 років, він знаходиться в явній фазі надлому, в той час як США— 300 років, це фаза перегріву, тому основною його характеристикою є енергія. У Китаї зараз налічується 1 млрд 295 млн

осіб (разом з Гонконгом, Макао, Тайванем), але за період свого існування з початку нової ери китайський етнос збільшився лише в 13 разів (від 60 млн чоловік), тому тільки він і знаходиться у фазі підйому в даний час.

Закінчуючи лекцію, можна зробити висновок, що процеси постаріння населення носять глобальний характер, але в кожній країні є свої особливості цього демографічного процесу в залежності від рівня соціально-економічного благополуччя і соціальної політики уряду. В Україні цей процес прийняв трагічний характер у зв'язку з перманентними соціально-економічними перетвореннями, різким зламом ідеологічної парадигми країни, але перш за все, з безпрецедентним збіднінням переважної більшості населення, існуючого на рівні біологічного виживання протягом останніх 10 років, яке неможливо назвати людським життям.

Питання для самостійної роботи

1. Основні характеристики демографічної старості та методи її вимірювання і прогнозування.
2. Демографічні прогнози і політика ООН щодо літніх людей.
3. Соціально-демографічна ситуація в Україні в останнє десятиліття ХХ ст. та її соціальні наслідки.

Основна література

1. Державний доповідь про становище громадян старшого покоління в Україні. М., 2001.
2. Міжнародний рік літніх в Україні. Підсумковий доповідь. М., 2000.
3. Народонаселення. Енциклопедичний словник. М., 1994.

Додаткова література

1. Білоконь О. В., Осколкова О. Б. Літнє населення сучасної України: ситуація і перспективи. 1997.
2. Волков А. Населення України на порозі ХХІ ст.: тенденції і перспективи // Суспільство і економіка. 1998. Вип.8.
3. Здравомислова О. та ін Старше покоління в сучасній Україні: Статистика, дослідження, громадські організації. М., 1999.

Література, використана для складання даної лекції

1. Давидовський В. В. Геронтологія. М., 1966.
2. Карюхін Е. В. Старіння населення: демографічні поки показники // Клінічна геронтологія. 2000. № 1.
3. Кваша А. Н. Що таке демографія? М., 1993.
4. Медведєва Р. П. Введення в соціальну геронтологію. М.; Воронеж, 2000.
5. Осколкова О. Б. Старіння населення в країнах Європейського Союзу: проблеми і судження. М., 1999.
6. Літнє населення в Україні: стан, проблеми, перспективи: Національна доповідь. М., 2002.
7. Россет Е. Процес старіння населення. М., 1968.
8. Створення суспільства для всіх віків: Доповідь ООН. Мадрид, Іспанія, 8 — 12 квітня 2002 р.
9. Хорев Б. С. Погоня за наживою, в буквальному сенсі слова, смертельна для Україні і всього людства // Населення та кризи (випуск сьомий). М., 2001.
10. Хорева О. Б. Деякі питання сучасної демографічної ситуації в Україні // Населення та кризи (випуск сьомий). М., 2001.
11. Юр'єв В. К., Куценко Р. В. Суспільне здоров'я й охорона здоров'я: Підручник. СПб., 2000.
12. Яцемирская Р. С., Хохлова Л. Н. Соціально-демографічна ситуація в сучасній Україні // Проблеми старості: духовні, медичні і соціальні аспекти. М., 2003.